

СЕКЦІЯ 7 ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 911.3:502.171

Лісовський С.А.
доктор географічних наук,
заступник директора з наукової роботи
Інституту географії
Національної академії наук України

Лісовська О.Л.
кандидат економічних наук,
доцент кафедри національної безпеки
Національної академії
Служби безпеки України

ЗМІНИ В ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАН ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена дослідженню змін, що сталися у природокористуванні України з початку трансформаційних процесів. Проаналізовано основні чинники, що зумовили зміни в природокористуванні країни та її окремих регіонів. Проведено оцінку впливу зазначених змін на стан екологічної безпеки держави. Опрацьовано рекомендації щодо оптимізації регіонального природокористування для покращення стану екологічної безпеки держави.

Ключові слова: Україна, трансформація економіки, природокористування, збалансований розвиток, екологічна безпека.

Лисовский С.А., Лисовская Е.Л. ИЗМЕНЕНИЯ В ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИИ УКРАИНЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОСТОЯНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА

Статья посвящена исследованию изменений, произошедших в природопользовании Украины с начала трансформационных процессов. Проанализированы основные факторы, обусловившие изменения в природопользовании страны и ее отдельных регионов. Проведена оценка влияния указанных изменений на состояние экологической безопасности государства. Разработаны рекомендации по оптимизации регионального природопользования для улучшения состояния экологической безопасности государства.

Ключевые слова: Украина, трансформация экономики, природопользование, сбалансированное развитие, экологическая безопасность.

Lisovsky S.A., Lisovska O.L. CHANGES IN NATURE USE IN UKRAINE AND THEIR INFLUENCE ON THE COUNTRY'S ENVIRONMENTAL SAFETY STATE

The article is devoted to the research of changes that have taken place in the nature management in Ukraine since the beginning of transformation processes. The main factors that have caused changes in the nature management of the country and its individual regions have been analyzed. An assessment of the consequences of these changes on the state of country's ecological safety has been carried out. The recommendations for optimization of regional nature use to improve the state of the country's ecological safety have been developed.

Key words: Ukraine, transformation of economy, nature management, balanced development, ecological safety.

Постановка проблеми. У 90-х роках ХХ століття внаслідок дії різних чинників Україна посідала одне з перших місць у світі за рівнем споживання енергії, води та інших ресурсів на одиницю ВВП. Обсяги промислових відходів на душу населення перевищували аналогічні показники багатьох країн світу. Значні та різноманітні природні ресурси країни протягом тривалого історичного періоду зазнавали масштабної екстенсивної експлуатації, що привело до їх значного вичерпання та деградації. Особливо це стосується земельних, водних і лісових ресурсів.

Проблеми природокористування в Україні та її регіонах виникли давно, ще за часів СРСР та перебування території країни в складі різних імперій. Природно-ресурсний потенціал використовувався для задоволення насамперед інтересів метрополій, а не власних потреб. Значною мірою саме внаслідок цього багато його компонентів зазнали виснаження і забруднення. Здобуття Україною незалеж-

ності давало надії на докорінне покращення ситуації. Однак процес реформування економіки України протягом 90-х років, що розпочався в умовах глибокої системної кризи, посилив гостроту старих і породив низку нових проблем природокористування. Низка нових проблем природокористування виникла і у зв'язку з інтеграцією України до глобалізованої світової економіки, приєднання країни до міжнародних угод, що регулюють питання взаємодії суспільства і природи. Це поставило країну перед новими викликами, від ступеня успішності відповідей на які буде залежати її подальше майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми оптимізації природокористування в Україні, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу країни та її регіонів у контексті вирішення завдань переходу країни до сталого розвитку та забезпечення належного рівня екологічної безпеки держави знаходяться у сфері уваги відповідних

вищих органів державного управління, насамперед Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. Ці питання є предметом дослідження широкого кола дослідників, що працюють в установах НАН України (зокрема, Інститут географії НАН України, ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», ДУ Інститут економіки та прогнозування НАН України, «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України). Зазначена проблематика опрацьовується в установах галузевих академій, у вищих навчальних закладах держави.

Серед комплексних публікацій, у яких опрацьовані питання раціонального природокористування, наукові засади впровадження в Україні принципів сталого розвитку, можна, зокрема, назвати роботу авторського колективу у складі Б.В. Буркинського, Л.Г. Руденка, А.Г. Шапаря, М.А. Ємця, С.А. Лісовського, С.К. Харічкова, Є.В. Хлобистова та інших авторів [1]. Зазначена проблематика висвітлена і у працях багатьох інших авторів. Однак новизна проблем, з якими зіткнулася країна у сфері природокористування, сталого розвитку та екологічної безпеки об'єктивно вимагає розширення наукових розробок представниками всіх сфер наукового знання на засадах координації досліджень та інтегрування їх результатів.

Постановка завдання. Метою статті було дослідження змін, що сталися у природокористуванні країни та її регіонів, та виявлення й аналіз основних внутрішніх і зовнішніх чинників, що зумовили зазначені зміни.

На основі отриманих результатів передбачалося розроблення рекомендацій щодо оптимізації регіонального природокористування, забезпечення ефективного використання природно-ресурсного потенціалу території країни для покращення стану екологічної безпеки держави, забезпечення передумов для практичного переходу держави до моделі сталого (збалансованого) розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні риси природокористування, що визначали його характер упродовж всього періоду перебування України в складі СРСР, були закладені у другій половині XIX століття, ще за часів Російської імперії. У цей період українські землі, окрім традиційного статусу «житниці імперії», стали основною базою важкої промисловості Росії. Зазначена спеціалізація зберігалася і в радянський період. Природні ресурси України використовувалися для потреб усього СРСР, а природокористування в межах її території мало ресурсоемний характер, що приводило до значних негативних наслідків для стану компонентів довкілля, що, зокрема, проаналізовано в ґрунтовній праці за ред. Л.Г. Руденка. [4] Отже, на стартових позиціях із часу здобуття незалежності українська економіка мала чітко виражений екстенсивний характер природокористування з надмірними показниками сільськогосподарської освоєності території, значним розвитком гірничо-добувної промисловості, чорної металургії, хімії, інших природоємних видів економічної діяльності.

Основними еколого-економічними проблемами, зумовленими особливостями цієї структури, для

України були і залишаються: загальний високий ступінь антропогенної змінності; надвисокий рівень сільськогосподарської освоєності, насамперед розораності; зумовлене цим порушення пропорцій у співвідношенні рілля, луків та лісових площ; невисокий рівень лісистості, значна частка техногенно змінених земель; наявність великих площ порушених угідь, що потребують рекультиватії; низький відсоток земель, на яких встановлений природно-заповідний режим; вкрай незначна кількість територій, що зберегли свій первісний природний стан; поширення на землях сільськогосподарського використання таких негативних процесів, як ерозія, дефляція, підтоплення, заболочення, засолення тощо.

З часу становлення України як незалежної держави та початку реформ у країні за період із 1991 р. кардинально змінилися:

- масштаби використання природних ресурсів у регіонах;
- масштаби використання ресурсів окремими видами економічної діяльності (галузями);
- система управління використанням ресурсів;
- порядок плати за ресурси та система цін на їх окремі компоненти;
- можливості доступу України та її регіонів до окремих компонентів природних ресурсів;
- інституційні засади управління ресурсокористуванням;
- структура економіки країни;
- структура зовнішньоекономічних зв'язків.

Окрім того, Україна приєдналася до багатьох міжнародних угод, які регулюють питання ресурсокористування та господарського використання природно-ресурсного потенціалу. У наш час питання регіонального розвитку набувають все більш важливого значення як на міжнародному рівні, так і в межах України.

Особливо негативний вплив на характер природокористування значних за площею територій мали наслідки анексії Криму та агресія Росії на Донбасі.

Все це зумовило досить значні зміни, які сталися в регіональному природокористуванні в Україні.

Водночас за всі роки незалежності в економіці країни не відбулося якісних змін в інноваційному оновленні та здійсненні принципової структурної перебудови, яка б дала можливість забезпечити належний рівень конкурентоспроможності, економічної ефективності, зменшила б рівень природоєм-

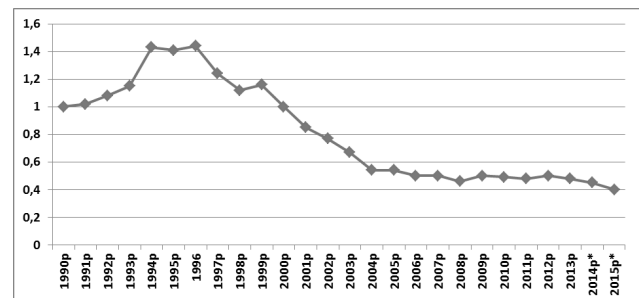

Рис. 1. Динаміка індексу водоемності ВВП України, 1990–2015 рр.¹

Укладено за даними Державної служби статистики України

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

ності виробництва та забезпечила реальний перехід до сталої моделі розвитку національної економіки. Підтвердженням цього може бути динаміка індексу водоемності економіки (рис. 1.)

Як видно з даних рисунку 1, за період незалежності водоемність ВВП країни суттєво зменшилася. При цьому в період 2004–2011 рр. величина індексу водоемності практично не змінювалася. Але загальний рівень водоемності ВВП України в 2014 р. у понад 2 рази перевищував середньосвітовий рівень.

Це свідчить про відсутність позитивних зрушень щодо використання водних ресурсів на засадах впровадження моделі сталого водоспоживання. Схожа динаміка спостерігається і щодо індексу викидів шкідливих забруднюючих речовин в атмосферне повітря (рис. 2).

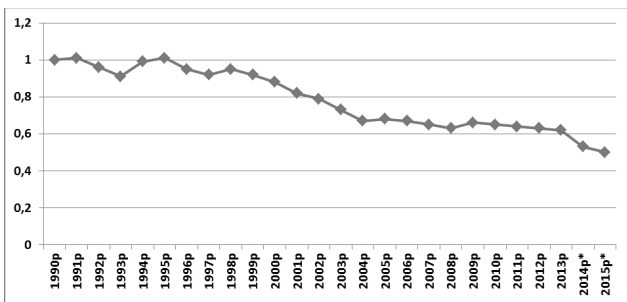

Рис. 2. Динаміка індексу викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря на одиницю ВВП України, 1990–2015 рр.²

Укладено за даними Державної служби статистики України

Як видно з рисунку 2, за період із часу незалежності України індекс викидів шкідливих речовин в атмосферу на одиницю ВВП в Україні суттєво не зменшився. Незважаючи на певне зниження питомих об'ємів використання ресурсів під час виробництва одиниці ВВП, економіка України залишається однією з найбільш природоємних у світі (рис. 3).

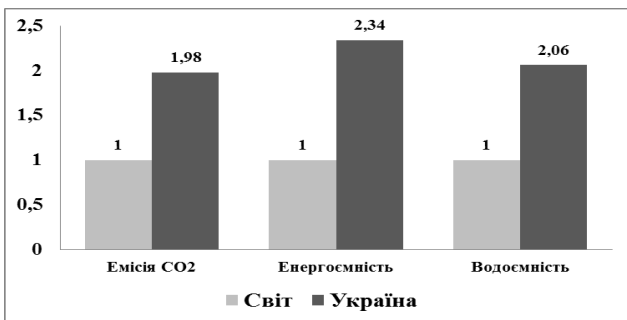

Рис. 3. Україна і світ. Співвідношення індексів природоємності, 2013 р.

Понад 2/3 загального обсягу реалізованої промислової продукції країни припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали та енергетичні ресурси. Гіпертрофована енергосировинна спрямованість промислового виробництва сформувалася під визначальним впливом зовнішнього фактора – сприятливої світової кон'юнктури на базові низькотехнологічні сировинні категорії товарного експорту. Така ситуа-

ція законсервувала неефективну структурну деформацію промисловості без відповідної уваги до переробних галузей. Неефективна бюджетна підтримка високотехнологічних галузей промисловості привела до зменшення у структурі випуску частки видів промислової діяльності, орієнтованих на внутрішній ринок. Іншою важливою тенденцією стали низькі темпи модернізації виробництва. На відміну від розвинених країн світу, промисловість України базується переважно на традиційних технологіях, започаткованих ще на ранніх стадіях індустріалізації. [2]

Показником, який найкраще відображає наслідки низької еколого-економічної ефективності природокористування в Україні, можна вважати показник скоригованих чистих заощаджень. Зазначений індикатор показує, наскільки ефективно використовуються природні ресурси для забезпечення економічного розвитку.

Згідно з його значеннями Україна в 2014 р. належала до 8 країн світу з від'ємним значенням зазначеного показника (рис. 4) Дані свідчать, що показники ефективності природокористування в Україні поступаються навіть російським, і хоча РФ має надзвичайно виражений сировинний характер економіки, однак використовує свої ресурси більш ефективно.

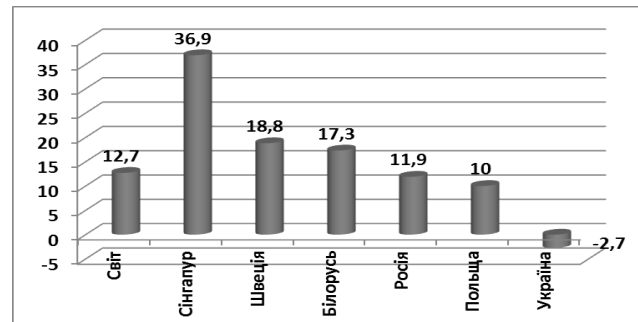

Рис. 4. Україна, окремі країни світу. Показник скоригованих чистих заощаджень, 2014 р. [6]

З початку 90-х років відбулися значні зрушення в показниках, що відображають територіальні аспекти природокористування в Україні та антропогенний вплив на навколишнє природне середовище. Зазначені зміни зумовлені різними темпами розвитку регіонів, змінами в структурі регіональних економік, рівнем технологій тощо.

Так, внаслідок спаду виробництва в Україні та регіонах обсяги водоспоживання зменшилися майже втричі. Найбільшою мірою вони скоротилися у Вінницькій (до 6,1% від рівня 1990 р), Луганській (14,85), Кіровоградській (18,5), Закарпатській (20,8), Одеській (22,8) областях. Водночас у країні збереглася диспропорція між рівнем водозабезпеченості та рівнем водоспоживання – найбільш абсолютні обсяги спостерігалися в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Херсонських областях.

Порівняно з 1990 р. значно скоротилися викиди шкідливих речовин в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення.

Порівняно з 1990 р. кількість викидів в атмосферу скоротилася більш ніж удвічі, переважно внаслідок економічної кризи в першій половині 90-х років. Скорочення викидів відбулося в усіх регіонах країни, особливо у Кіровоградській, Херсонській та Чернівецькій областях. Меншою мірою це стосувалося

² Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

³ З часу агресії Росії на Донбасі точні дані щодо частини районів регіону відсутні.

Таблиця 1

Україна. Утворення відходів, 1995–2015 рр. [3]

Утворено відходів, 1000 т/р.	1995	2000	2005	2010	2015
Усього	176 400,2	184 192,4	231 189,5	425 914,2	312 267,6
Сільське, лісове та рибне господарство	642,2	1251,3	2593,0	8568,2	8736,8
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	...	...	161 817,6	321 889,8	232 642,4
Переробна промисловість	...	...	54 800,8	75 950,4	56 506,3
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	12 817,7	10 066,1	81 04,7	8641,0	6597,5
Будівництво	54,8	19,1	198,7	189,0	89,9
Інші види економічної діяльності	28925,4	1025,6	3674,7	3953,4	1047,2
Домогосподарства	...	...	...	6722,4	6053,3

регіонів, які були головними забруднювачами атмосфери в 1990 р., зокрема Донецької і Дніпропетровської областей. У 2012 р. та у 2014 р. вони відзначалися найбільшими обсягами викидів³.

За окремими видами економічної діяльності в 2015 р. максимальні обсяги викидів припадали на: постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (енергетика), металургійне виробництво, добувну промисловість (рисунк 5).

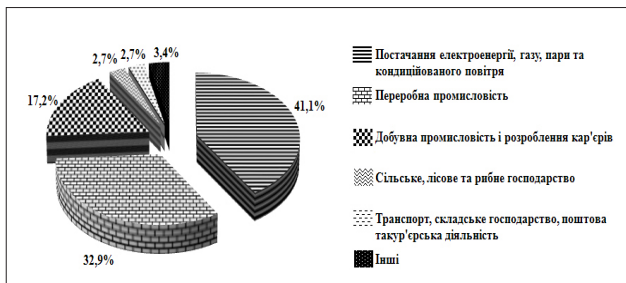

Рис. 5. Викиди забруднюючих речовин в атмосферу в Україні за видами економічної діяльності у 2015 р.⁴

Укладено за даними Державної служби статистики України

Значною проблемою в Україні залишається значна кількість відходів, динаміка утворення яких за видами економічної діяльності подана в таблиці 1. З урахуванням динаміки ВВП України можна зазначити, що рівень утворення відходів надмірно зріс – із 675,1 кг/1000 дол. США в 1995 році до 1004,2 кг/1000 дол. США в 2015 р.

Окремим питанням є особливості змін у сільськогосподарському природокористуванні, використання земельних ресурсів загалом.

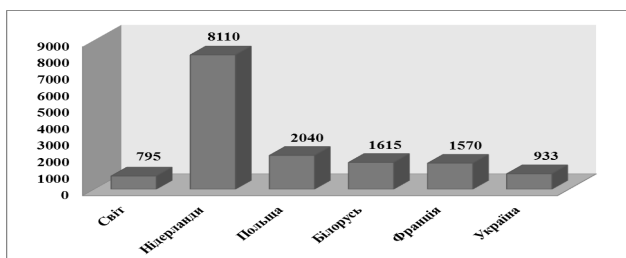

Рис. 6. Світ, окремі країни. Виробництво сільськогосподарської продукції на одиницю сільськогосподарських земель, дол./га, 2014 р. [5; 7; 8]

⁴ Без даних про тимчасово окуповані АР Крим та м. Севастополь. Дані по Донецькій і Луганській областях можуть бути уточнені.

Незважаючи на наявність родючих ґрунтів, історичного досвіду господарювання, за ефективністю використання сільськогосподарських земель Україна значно поступається багатьом країнам світу, в тому числі сусідам із гіршими природними передумовами ведення сільського господарства (рис. 6).

Після 1990 р. розвиток сільського господарства України відбувався в умовах трансформаційних перетворень економіки, які супроводжувалися кризовими явищами і спадом виробництва основних видів сільгосппродукції. З кожним роком пріоритетом сільського господарства все більше ставало виробництво високоприбуткових, однак ґрунтовиснажуючих технічних (сояшнику, ріпаку та сої) і водоемних зернових (кукурудзи) культур.

Висновки. Трансформація національної економіки, що її разом з іншими державами Центральної та Східної Європи розпочала на межі 90-х рр. минулого століття Україна, виявилася для неї набагато складнішим та болючим процесом, ніж це уявлялося на початку перехідного періоду.

У структурі виробництва збільшилася частка ресурсоемних галузей, що привело до відповідних змін у характері природокористування в країні. Системним підтвердженням негативних тенденцій у природокористуванні є одне з найгірших у світі значення показника адаптованих чистих заощаджень, яке має Україна. Низька ефективність використання ресурсів є однією з причин того, що за останні 25 років Україна мала найгірші серед країн світу показники динаміки ВВП. Хоча, як показав проведений аналіз, з часу проголошення незалежності показники питомої ресурсоемності України зменшилися (зокрема, показники водоемності та шкідливості для атмосфери – приблизно вдвічі), вони і досі перевищують середньосвітові (питомі викиди, енергоємність, водоемність ВВП) у понад 2 рази. І це ще раз підкреслює нагальну потребу впровадження «зелених» технологій, переходу до ширшого використання альтернативних джерел енергії, зміни моделей виробництва і споживання.

У сільському господарстві також збереглася деформована структура земельного фонду. Надмірно висока частка і досі належить сільськогосподарським угіддям (з екстремальними значеннями частки ріллі). Спостерігаються негативні тенденції змін у сільськогосподарському виробництві. Зокрема, у структурі посівів відбулося стрімке збільшення частки ґрунтовиснажуючих культур. Перехід до багатоукладності привів до концентрації значних земельних масивів в агрохолдингах, що спеціалізуються переважно на вирощуванні монокультур з метою їх подальшого експорту. Це привело до порушення пропорцій між рослинництвом і тваринництвом, стрімкого зменшення поголів'я сільськогосподарських тварин, дефіциту органічних добрив тощо. У результаті за ефектив-

ністю використання сільськогосподарських земель Україна значно поступається багатьом країнам світу, в тому числі – найближчим сусідам із гіршими природними умовами ведення сільського господарства.

Негативні тенденції у природокористуванні держави зумовлені низкою об'єктивних і суб'єктивних причин зовнішнього і внутрішнього характеру. Серед них – труднощі інтеграції до глобалізованої світової економіки, проблеми подолання трансформаційного періоду тощо. Водночас головною причиною ситуації, що склалася, можна вважати кризу менеджменту, відсутність у правлячих «еліт» державницької позиції, стратегічного бачення цілей та орієнтирів розвитку країни.

Ми визначаємо екологічну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави, людства загалом, біоти Землі від несприятливого впливу навколишнього середовища, зумовленого природними (біотичними й абіотичними) та антропогенними факторами. Забезпечення екологічної безпеки на практиці потребує проведення системи цілеспрямованих дій, заходів і процесів, що здійснюються в межах держави і мають гарантувати підтримання динамічної рівноваги і стабільності взаємодії природного і суспільного складників на її території, забезпечити довготривалий збалансований розвиток країни та задовольнити потреби кожного індивіда і суспільства у природних ресурсах та сприятливих і якісних параметрах навколишнього природного середовища. Одним із висновків, що випливає із цих положень, є те, що в основі забезпечення екологічної безпеки лежить регулювання відносин суспільства і природи (гармонізації основ життєдіяльності суспільства в природі), тобто забезпечення на державному рівні дотримання відповідних законів їх взаємодії.

Одним з інтегральних показників, що ілюструє негативні наслідки сучасної практики природокористування для стану екологічної безпеки, можна вважати високі показники смертності населення та найбільшу в Європі частку фактора забрудненості навколишнього середовища як їх причини.

Зазначимо, що оптимізація ситуації у природокористуванні України, стабілізація екологічної ситуації у межах території країни потребує широкого спектру узгоджених заходів.

I. Серед них одним із головних слід назвати запровадження сучасних підходів територіального планування, комплексного планування економічного, соціального, екологічного розвитку регіонів.

II. Важелі для коригування ситуації, що склалася, Україна заклала, взявши на себе зобов'язання, що містяться в міжнародних документах, які визначають завдання переходу до сталого (збалансованого) розвитку, а також ухваливши низку національних законів у сфері природокористування. Саме виконання комплексу зобов'язань щодо зменшення природоємності, енергоємності економіки, збільшення

частки відновлюваних джерел у загальному енергоспоживанні, розширення територій із природно-заповідним режимом, впровадження сталих моделей виробництва і споживання, переходу до низьковуглецевої економіки, збереження біорозмаїття, боротьби з опустелюванням та змінами клімату сприятиме оптимізації стану природокористування та поліпшенню екологічної ситуації в країні.

III. Особливої уваги потребують заходи щодо *раціоналізації землекористування* в Україні, насамперед використання найціннішого її природного багатства – родючих земель сільськогосподарського використання.

IV. Окремим пунктом є приділення особливої уваги розробленню та реалізації політики *міського розвитку на засадах збалансованості*.

V. Важливими є заходи *інституційного та організаційного порядку*.

VI. Окремим важливим інтегральним завданням є *врахування наслідків аварії на ЧАЕС* у процесі управління територіями.

Реальні можливості забезпечити належний стан екологічної безпеки в межах всієї території України з'являться тільки після деокупації Криму та припинення агресії Росії на Донбасі.

Головним принципом забезпечення оптимізації природокористування та забезпечення належного рівня екологічної безпеки в країні має стати курс на упередження екологічних ризиків і загроз, а не боротьба з наслідками.

Для практичного впровадження цього в Україні має бути затверджена Стратегія сталого (збалансованого) розвитку. Дорожньою картою з виконання завдань Стратегії мають бути відповідні Національні плани дій та індикатори, що містяться у 17 глобальних цілях сталого розвитку ООН, відповідно адаптовані до конкретних умов України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України: монографія / ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІППЕ НАН України. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2012. 714 с.
2. Проект доповіді України до конференції ООН зі сталого (збалансованого) розвитку Ріо + 20. / С.А. Лісовський, Г.Б. Марушевський, П.Г. Павличенко, Л.Г. Руденко, Т.В. Тимочко. К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2012. 60 с.
3. Статистичний збірник «Довкілля України» за 2014 рік. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_dov_zb.htm.
4. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у XX ст. (географічний аспект) / За ред. Л.Г. Руденка. К.: Академперіодика, 2005. 310 с.
5. Central Intelligence Agency. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.
6. The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.ADJ.SVNG.GN.ZS?view=chart>.
7. The World Bank. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.ADJ.SVNG.GN.ZS>.